

Былыргыны былыт саппат

Өр кэм устата араас кинигэ-лэргэ уонна докумуоннарда киир-битинэн стрелецкэй сотник Петр Бекетов 30 хаһаахтаах Өлүөнэ өрүүһү тагнарды түһэн 1632 сыл ыам ыйын 14 күнүгэр Бөрө Бөтүгнэр сирдэригэр (Арбын, Көбөкөн, Түбэ нэһилиэктэрин сирдэринэн тайаан сытара) билигин сабадалааттахха Көбөкөн анныгар тиксэллэр уонна олохтоох дьону мунһан «Үрүг ыраахтааҕы» туһунан кэпсээн, онтон ыраахтааҕы олохтоох омуктары бэйэтин илиитин анныгар ылан туран, кинилэри көмүскүөх буолан тылын биэрэрин, ол туһугар хас биирдии ыал баһылыга түһээн (дьаһаах) – араас күндү түүлээгин: киини, хара, кыһыл саһыллары, кырынаас, бэдэр, бөрө тириилэринэн босхо куду анныахтааҕын туһунан, ол ыйаахха булгу сөбүлэһиэхтээхтэрин ыйаллар уонна модьуйаллар.

Итинник тыллары хаһан да истибэтэх, ону ааһан, хаһан да икки характарыгар көрбөтөх, атын-туора омук тойонугар, бэрт эрийинэн бултанар түүлээхтэрин тириитин буор-босхо, түргэн үлүгэрдик хомуйа охсон биэриэхтэрин баҕарбаттар – аккаастаналлар. Итини көрөн туран Бекетов хаһаахтарыгар бу дьонтон күүс өтгүнэн былдыаан

ылалларыгар хамаанда биэрэр, итинник сүөргү быһыы олохтоохтору үрүө-тараа ыһаттыыр, хорсуттара киирсэ түһэн баран хоттороллор, Камык кинээс уолун Докуйу тутан ылан «ама-наат» – солук онгостон түһэни (дьаһааҕы) төлүүргэ, бары биис ууһун дьонун күһэйэллэр уонна төлөттөрөллөр.

Бу быһылаан 1632 сыл сааһыгар ыам ыйын 14 күнүгэр буолбута диэн докумуонна сурулла сылдьар, ол гынан баран, ити быһылаан, билинни саҥа истиилгэ букатын атын күнгэ буолбут буолан тахсар, ол эбэтэр – ыам ыйын 28 күнүгэр 1632 с., халаан уута түспүтүн, өрүс уута мууһуттан босхолом-мутун кэннэ. Оччоҕо эрэ нуучча хаһаахтара, үс хас ааллаах, элбэх дьон тоҕуоруһан

түөлбэлээн олорор сирдэрин – Эгсиэли хочотун тыаһа-ууһа суох уңуордуохтарын сөп. Кинилэргэ баар буолан тахсар са-табыллаах байыаннай толкуй, күүстээх өстөөххө өмүтүннэрэн саба түһүү, эрдэттэн иннигэр ханнык өстөөх баарын билии, төһө күүстээгин, туох сэгтээгин-сэбиргэллээгин үөрэтии уонна чунгнааһын.

Нуучча хаһаахтара ити эрэ кэннэ төннөн, өрүүһү өксөйөн атын улуус дьонун, боотулу-лартан садалаан хагаластары, бахсылары, ньөөрүктээйдэри, дүпсүннэри, кэлин тигэбэр намнары кыайан «Күн ыраахтааҕыга» бэриннэрэн уонна түһэни (дьаһааҕы) төлүүргэ күһэйэллэр. Бекетов саха омук түөлбэлээн олохсуйбут сирин ортотун, дьэ, буллум диэн – намнар сирдэригэр, Өлүөнэ өрүс уҥа өт-түгэр бөһөргөтүнүү – кириэппэс (острог) туттарар, от ыйыттан садалаан атырдыах ыйын 25 күнүгэр бүтэттэрэн, ыраахтааҕыга – Михаил Федоровичка үөрүүлээх докладной суруйан ыытар.

1633 с. сайын Павел Беке-

БӨРӨ БӨТҮГНЭР ТУСТАРЫНАН ХАҤАН СУРУККА КИИРБИТЭЙ?

руллар. Дьаһааҕы хомуйуу сыл аайы ыараан иһэриттэн Бөтүг кинээстэрэ: Камык, Улта уонна Откурай дьоно, Парфен Хадыров дьаһаах хомуттара ыгыталаабыт хаһаахтарыттан хас да киини тутан ылан өлөртүүлэр уонна хагалас кинээстэринэн Откурайдыын уонна Бозякалыын сүбэлэһэн, кинилэр дьоннорун түмэ тардан барыта 400 буйун буолан, остуругу ылар была-аннаах мустубуттар, ол гынан баран тыл тылларыгар киирси-бэккэ тарҕаһан хаалбыттара үһү. Итинник ыһыллыбыттарын кэннэ, хаһаахтар экирэтэн тахсан саба түһэн өлөртүүлэр, быһыта сынһан бэриннэрэллэр.

Түһээн-дьаһаах хомуйуу ити кэмнэргэ анардас Ленскэй остурук эрэ хаһаахтарынан мунурдаммакка араас атын: Енисей, Тоболь, Мангазей хаһаахтарынан уонна быралгы промышленник дьоннорунан биир сылга 2-3 хомуллар буолан барбыт.

1642 с. өрө туруу: түһэни-дьаһааҕы кэрээнэ суох хомуйууттан уонна саха норуотун киһитин-сүөһүтүн, туох баар байын-дуолунааҕын, суоттаан учу-окка киллэрэн биэрэпистээһини садалыылларын, онон сиэттэрэн өссө ыар түһэни-дьаһааҕы сүктэриэхтэрин баҕаралларын утары туран, төһө да бороҕон кинээһэ Тойон Лөгөй уонна Нам кинээһэ Мымах дьонно-рун төттөрү, өрө турбат гына ааттаһа, көрдөһө сатаабыттарын ылыммакка 700-1000 сэриинит мустан Ленскэй остуругу сэриилээн ыларга соруналлар. Ленскэй остуругу кыайан сэриилээн

ылбакка, төттөрү ыһыллаллар.

Бөтүг кинээстэрэ: Бадьарах, Ортуй, Чугунай уонна Камык дьоннорун хомуйан дойдулары-гар кулун тутар 8 күнүгэр (кулун тутар 22 күнүгэр) тахсаллар, ол гынан баран, араас күндү түүлээх тириитин, атын да сы-аналаах, туһалаах бөлөх-туһах тутуурдаах Ленскэй остурукка бэринэрдии, аны хаһан да өрө туруо суох буолардыы андаҕайа

– атын улуус киһитэ баарын тутан ылан дэлби мөрөйдөөн, куттаан оҥотун, ойоҕун, туох ба-ар байын-дуолун эһиэх буолан тылларыгар киллэрэн, бөтүгнэр кириэппэстэрин иһигэр киирэн уоттууругар соруяаллар, ону ол киһи киирэн уоттаан кэби-спитэ үһү. Итинник ааттаах «Этингнээх» диэн сир билинни Бөтүг бөһүөлэгин хоту өттүгэр урукку совхоз хотонноро турар

сирдэригэр турар.

Атын кэпсээнгэ кэпсэнэри-нэн нуучча хаһаахтара балта-раа миэтэрэ (1,5 м) үрдүктээх эриэн талаҕы тутта сылдьан, Бөтүг дьонун үрдүгүн мээрэйдииллэрэ үһү, эриэн та-лахтан чорбойон уһун буол-лахтарына саабыланан быһа охсон сарбыян биэрэллэрэ үһү. Ити ынырык сойуолаһынтан, түүрэйдээһинтэн бүтүн аҕа ууһун дьонун аймаан атын бос-хо дойдулары көрдүү дьон чу-лууларга, кыахтаахтара баай-дарын-дуолларын, сүөһүлэрин, дьизэ кэргэттэрин, аймах-билэ дьоннорун илдэ көһөллөрүгэр күһэйбитэ үһү диэн кэпсиил-лэр, олоҥ истэриттэн биир бө-лөх хаан аймах ырыык-ыраах, хас эмэ сис хайалары, өрүстэри эт атахтарынан быһыта түһэн: Дьааҥы, Халыма өрүстэрин туораан, Дьааҥы, Халыма хай-аларын уңуордаан, билигин са-халар түөлбэлээн олорор сирдэ-ригэр – Үөһээ Халыма улууһун Арыылааҕар тийиэн олохсуй-буттара үһү.

Докумуоннар көрдөрөллөрүнэн 1630-1640 сыл-лар ыпсыыларыгар наар Бөрө Бөтүгнэр нуучча хаһаахтарын утары сэриилэргэ утумнаахтык, тиһигин быспакка киирсиилэ-риттэн, саха атын аҕа уустарын дьонуттан таһыччы, үгүмэн эл-бэх үгүс ахсааннаах хорсутта-рын, буйууттарын сүтэрбиттэр, дьоннорун-сэргэлэрин кыртар-быттар, араас туора сирдэринэн көһөттөөбүттэр, сир уларып-пыттар, онон төһө да Саха сирин улуу алта улуустарын ахсаанна-рыгар киирдэллэр даҕаны, урук-ку кыахтарын сыыйа сүтэрэн, иинэн-симэлийэн барбыттар, биллибэт-көстүбэт буолбуттар. Ол гынан баран, сэрии кэнниттэн бойобуода Головин 1642 с. кинээс Чөгүнэй Иһиэлэби Бөтүг аҕа ууһун баһылыгынан аныыр.

Владимир ГАВРИЛЬЕВ,
Нам